

Bisschoppen lieten leven boven de leer gaan

Waren de bisschoppen in de oorlog helden of juist niet? Werden joden gered om hen te bekeren? Henk Biersteker vraagt zich af, waarom het vergelijkend onderzoek van Johan Snoek van tafel moet worden geveegd.

Zo heeft zich dan naar aanleiding van een boek over de Nederlandse kerken en de joden in de jaren '40-'45 weer eens een ouderwets goed-fout-debat ontwikkeld, waarin nuanceringen, dilemma's en drijfveren, die voor de kennis van zo'n catastrofe van zoveel belang kunnen zijn, prompt uit de aandacht zijn verdrongen. Het boekje, dit jaar uitgekomen bij Kok in Kampen, is van Johan Snoek, die door de gebeurtenissen waarin hij ook zijn rol speelde als verzetsman, nooit meer is losgelaten. Dat hij na de oorlog predikant in Tiberias was en leider van de afdeling voor de joods-christelijke dialoog bij de Wereldraad van kerken geeft aan hoe hij als gelovige met het lot van de joden bezig is gebleven.

Dat deed hem ook in 1969 *The Grey Book* – niet zwart, niet wit, maar opzettelijk grijs – schrijven, een weergave van teksten van protesten der protestantse kerken tegen de jodenvervolgung. Deze keer heeft hij uitgezocht hoe dat in Nederland ging met de totstandkoming van de protesten, wat de weerstanden waren, over welke schijven het moest en wat het in de kerken betekende.

Deze keer betrok hij ook de rooms-katholieke kerkprovincie erin en in zijn tiende hoofdstuk komt hij tot de ook voor hem 'verbluffende conclusie', 'dat de katholieke kerk in Nederland, wat betreft het publiekelijk protesteren tegen de Duitse gruweldaden jegens de joden zich in vergelijking met de andere kerken in Nederland het best gehouden heeft.'

De feiten

Ik geef de belangrijkste feiten die hij noemt over de grootste kerken verkort weer.

Toen in oktober 1940 de protestantse kerken, samenwerkend in het Convent van Kerken, protesteerden tegen het verbod op de benoeming of promotie van joden in overheidsdiensten, waren het de gereformeerde kerken, die de tekst ervan niet openbaar maakten. En toen in maart 1941, kort na de februaristaking het CvK een brief aan de secretarissen-generaal stuurde, vol verontrusting onder meer 'over de behandeling welke in steeds toenemende mate aan het joodse deel van de Nederlandse bevolking ten deel valt', toen waren het de hervormden die terugdeinsden voor voorlezing ervan in de kerken. Op dat moment was de r.k. kerk

overigens nog niet door de andere uitgenodigd om mee te doen. Die had al wel de SD op de stoep gehad in augustus 1941 met het doel de voorlezing van een kanselafkondiging van de bisschoppen te verhinderen, waarin het lidmaatschap van alle nationaal-socialistische mantelorganisaties werd verboden. De aartsbisschop had de Obersturmführer aangehoord en zich er vervolgens niets van aangetrokken.

Apart genomen

Toen in de zomer van 1942 de massale deportaties van joden begonnen deed zich de dramatische geschiedenis voor met een telegram van alle kerken aan Seyss Inquart, Rauter, Schmidt en Christiansen. Daarbij deed Schmidt een poging de kerken uit elkaar te spelen door de vertegenwoordiger van de hervormde kerk apart te nemen en te chanteren met de protestantse joden. Dezen zouden niet worden afgevoerd als in de hervormde kerken het telegram niet zou worden voorgelezen. De synode bewilligde toen in de Duitse eis. Daarentegen lieten de gereformeerden en de bisschoppen het telegram wél in hun kerken voorlezen. Snoek brengt hierbij een interessante correctie aan op de kerkhistoricus Touw. De bisschoppen en de gereformeerde kerkleiding wisten toen van het Duitse dreigement. Het was dus geen onwetendheid van wat er dreigde waardoor deze beide kerken onbekommerd het protesttelegram over de massadeportaties publiek maakten, zoals ik altijd gedacht heb. De officiaal van de Nederlandse kerkprovincie, mgr. Van Loo, zei zelfs bij die gelegenheid: 'Die eis is er overigens het bewijs van hoezeer de Duitsers de kracht van de afkondiging vrezen en daarom voor mij persoonlijk een reden om dit wél te laten doorgaan.'

Daarop volgt dan per ommegaande de afvoering van de katholieke joden uit Westerbork. Later werd dit gebeuren door een woordvoerder van het Vaticaan aangegrepen om het zwijgen van paus Pius XII over de genocide op de joden te rechtvaardigen. Beter stiekem helpen dan luid protesteren, was het motto. Tenslotte dan nog de kanselafkondiging van 21 februari 1943 waarin de gemeenten wordt medegedeeld waarover de kerken hun beklag bij de bezetter hebben gedaan, negen dingen, waaronder als eer-

ste en tweede 'de toenemende rechteloosheid' en 'het ten dode vervolgen van joodse medeburgers'. Die afkondiging is in de gereformeerde kerken niet gedaan, wél in de hervormde en de katholieke. Stond er al in de kanselboodschap, dat 'om der wille van het recht Gods door niemand enige medewerking mag worden verleend aan daden van onrecht omdat men zich daardoor aan dat onrecht mede schuldig maakt', de bisschoppen schreven er in het begeleidende schrijven nog bij dat 'medewerking in dezen in geweten ongeoorloofd is'.

Tot zover, zeer in het kort, enige van de belangrijkste momenten, waarin Johan Snoek de grootste drie kerken met elkaar vergeleek.

En dat leidt dan tot zijn 'verbluffende' conclusie. De teneur van Hans Jansens bespreking van het boek in HN van 28 juli is eenvoudig dat de bisschoppen nooit 'goed' geweest kunnen zijn, zo doortrokken als de hele katholieke hiërarchie was van de catechese der verguizing. En de teneur van Dick Houwaarts reactie (HN, 15 september) is, dat, zó de bisschoppen al iets goeds gezegd hebben, zij toch zeker geen helden zijn geweest, want hun leven liep geen ogenblik gevaar. Ik heb op deze manier beider betogen wat gesimplificeerd, zoals zij ook Snoeks bevindingen gesimplificeerd hebben.

Houwaart verklaart van tevoren, dat hij geen zwart-wit denker is en vele grijstinten in het leven erkent. Dat is voor het beoordelen van de geschiedenis ook nodig, hoe moeilijk het ook is tegen de verschrikkelijke achtergrond waar het hierover gaat. Voor je het weet zit je dan weer in het emotionele schema 'heeft iemand zich geheel gegeven of niet?' Hij vervalt zelf in het 'held-lafaard'-schema. En dat belet je toch om met de toewijding van een insectoloog naar dat door de nazi's verstoorde mierennest Nederland '40-'45 te kijken, ofschoon dat een halve eeuw later toch zou moeten kunnen.

De drijfveren

Waar ik wel weer door het boek en de reacties met mijn neus op gedrukt ben is het probleem van de drijfveren, waarom men dingen deed of naliet. Als de bisschoppen zo door de leer voorgeprogrammeerd waren als Hans Jansen zegt,

dan bleek dus hier het leven sterker dan de leer. Daar zijn nog veel meer voorbeelden van. De lutheranen dachten in navolging van hun naamgever ook niet best van de joden, maar het spreken van bijvoorbeeld de Deense lutherse kerk toen het erop aan kwam, was voorbeeldig, evenals de reddingsoperatie die de Denen onder de neus van de bezetter uitvoerden om hun joodse landgenoten het leven te redden.

Dick Houwaart heeft zelf de heruitgave verzorgd van alle illegale Trouw-nummers. Daarbij moet hem toch ook een keer zijn opgevallen een artikel, waarin gezegd werd dat 'geen volk straffeloos Gods vloek over zich kan invoeren', waarmee dus geduid werd op het 'zijn bloed kome over ons...'. En toch hoorde die schrijver bij die mensen, die volgens Houwaart méér waagden dan de bisschoppen. Ook ik geloof niet dat de bisschoppen werkelijk hun leven op het spel zetten, maar maakt dat het gewicht van hun uitspraken minder belangrijk? Als je 'gemakkelijk praten' hebt, is dat dan een reden om te zwijgen? Als je dan al zwijgt, hoe zal het dan zijn als je moeilijk praten hebt?

Men kan, zegt Houwaart, de algemene houding van de r.k. kerk die al tot uiting kwam in het vermaledijde concordaat met Hitler, niet loszien van het gedrag van de bisschoppen. Dat gedrag werd gevormd door eeuwenlang krom en vals denken over de joden. Maar Johan Snoek ziet dat gedrag juist nogal afsteken tegen die eeuwenlange indoctrinatie. En ik constateer, nadenkend over drijfveren en motieven, dat het leven hier dus sterker was dan de leer.

Bekeringsdrang

Tenslotte komt bij Dick Houwaart zijn begrijpelijke ergernis aan de dag waar het gaat om het opdringen van het christelijk geloof aan machteloze en van je afhankelijke joden, en vooral joodse kinderen. Johan Snoek heeft volgens hem te gemakkelijk aangenomen dat dat nauwelijks voorkwam. Uit diens boek wordt echter wel duidelijk dat de calvinistische huis-cultus knap opdringerig was, voor welke huisgenoot dan ook.

Het geloof had, voorzover ik me herinner, een bijna juridisch gegarandeerde geldigheidswaarde voor de eeuwigheid, waar je noch bij katholieken, noch bij gereformeerden licht over moest denken. Zoals bij de roomsde de geldigheid van de transsubstantiatie bij de mis een grote rol speelde, zo bij de gereformeerden de geldigheid van de doop. De kwestie-Schilder over de veronderstelde wedergeboorte bij de doop, waarvan we de hevige commotie nu zo vreemd vinden afsteken bij de vele andere zorgen van die tijd, was helemaal niet zo vreemd. Juist met de dood dichterbij en zichtbaarder, werd ook dat 'voor eeuwig verloren gaan', of 'behouden worden', zoals dat heette, een veel dringender kwestie. Vrees niet hen die slechts het lichaam kunnen doden, maar hen die ook de ziel kunnen doden.

Daarom heb ik achteraf het idee, dat voor die gereformeerden, voor wie de leer

sterker was dan het leven, ook al zwenen zij doorgaans over hun motieven, een heimelijke bekeringsbehoefte niet vreemd was aan hun levensgevaarlijke daad om een jood te verbergen.

Op leven en dood

Houwaart gaf daar zelf een voorbeeld van uit het boek van Dienne Hondius *Terugkeer, antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Een gereformeerde gastheer probeerde tijdens een bombardement op de stad zijn joodse onderduiker te bewegen zijn leven aan Christus te geven. Met als argument dat iedere minuut zijn dood zou kunnen zijn. Houwaart kan zich indenken in de uiterst benauwende situatie voor de jood. Ik kan me iets voorstellen van het in topspanning verkerende geloofsbewustzijn van zijn gastheer. Maar de bom viel daar niet en de jood overleefde om vervolgens zijn

eigen weg te gaan. Drijfveer en effect. Als Dick Houwaart dan ook eindigt met de vraag aan deze gereformeerde man: 'Waarvóór deden jullie het eigenlijk?' ben ik geneigd met gedempte stem tussenbeiden te komen: 'om vermoedelijk voor jou heel verkeerde redenen.'

Het wegslepen en vermoorden van de Nederlandse joden op enkele duizenden na is zo'n inktzwarte herinnering, dat alles wat uit protest daartegen is geschied er als armzalig gepriegel uitziet. Toch behoort het tot de geschiedschrijving om ook dat gepriegel te bestuderen zonder er meteen de slagschaduw van het allang erkende oordeel over te laten vallen. Daarbij zijn de vragen van de drijfveren in relatie tot het effect belangrijk voor de overlevering. Daar heb je getuigen als Johan Snoek zeker bij nodig.

Henk Biersteker

Illustratie uit: Dat heeft mijn oog gezien.

Zo begon het

NIEUWE EDITIE: 2e JAARGANG No. 15 - 17 JULI 1942 (3 AB 5)

Het Joodsche Weekblad

UITGAVE VAN DEN JOODSCHEN RAAD VOOR AMSTERDAM

ONDER VERANTWOORDELIJKHEID VAN A. ASSCHER EN PROF. DR. D. COHEN

SECRETARIAAT DER REDACTIE
JODEN WERKSTELLEN 93 - AMSTERDAM - TEL. 3110-1111
A. B. DE WILDE'S BAKKERIJ EN EXPLOITATIE
JOACHIMSTHAL'S BOEKHANDEL
UITG.- EN DRUKKERIJBEDRIJF N.V.
VOORN BURELSTRAAT 42 - AMSTERDAM - TEL. 44340-4470

Verboden straten te Den Haag
Joden, die overheidsgebouwen op het Plein of Departementen te 's-Gravenhage moeten bezoeken, mogen dit slechts doen, indien ze een officieel oproep van een Duitsche of Nederlandsche instantie kunnen overleggen.

Belangrijk voor Den Haag

De hevigste Duitsche autoriteiten vastigen er ons aandacht op, dat niet alleen de toegang tot de Scheveningsche Boschjes voor Joden verboden is, maar dat het ook niet geoorloofd is, zich te bevinden op het verhoogde gedeelte van den Ouden Scheveningschen weg.

Joden kunnen uitsluitend gebruik maken van de voetpaden, die zich bevinden in het niet-verhoogde gedeelte van dien weg.

Verboden straten in Den Haag

Bij besluit van 10 Juli heeft de Burgemeester van 's-Gravenhage de volgende straten aangegeven in welke het aan de Joden verboden is zich op te houden:

Apenlans, Binnenhof, Doelenstraat, Heerenstraat, Korte en Lange Houtstraat, Plein, Korte en Lange Poles, Korte Vijverberg.

Bij besluit van 14 Juli zijn aan deze straten toegevoegd de Lange Vijverberg en het Tournooieid.

